

VREME NAŠEG ŽIVOTA I NAŠIH (NE)OSTVARENJA

Vreme, kao egzistencijalna kategorija, odavno je bilo predmet filozofske refleksije. Istovremeno, to je uvek bila i zahvalna tema književnosti. Rasprave o slobodnom vremenu novijeg su datuma, sve brojnije ukoliko je i sam problem postajao značajniji i aktuelniji. Pripadajući kompleksu pojava koje je izazvalo razvijeno industrijsko društvo, zajedno sa problemima masovne kulture, slobodno vreme je moralo da postane predmet i teorijskih razmatranja i polje za konkretna istraživanja. Sociologijom slobodnog vremena danas se bavi veliki broj naučnih radnika, a lista objavljenih radova je vrlo dugačka. Sa začecima između dva svetska rata, sociologija slobodnog vremena se naročito razvila posle drugog svetskog rata — kako u Evropi, posebno u Francuskoj, tako i u Americi. Ovo pojačano interesovanje za probleme slobodnog vremena imalo je svog odjeka i u jugoslovenskoj sociološkoj misli. Radovi Jerbića, Mihovilovića, kolokvijumi koje već nekoliko godina organizuje Centar za vanškolski odgoj Saveza društava „Naša djeca” SR Hrvatske svedoče o aktuelnosti i značaju ove problematike i kod nas. Međutim, nedostajala je jedna potpunija teorijska rasprava o toj pojavi, koja bi izvela i genezu pojma slobodnog vremena i kritički preispitala postojeća shvatanja o njemu. Ovu osetnu prazninu upravo popunjava knjiga Ratka Božovića. Nije nimalo slučajno da ona nosi naziv *Iskušenja slobodnog vremena**

Otkuda uopšte taj pojam „slobodno vreme”? Nedeljivo ljudsko vreme, kontinuitet ljudske egzi-

* R. Božović, *Iskušenja slobodnog vremena*, Mala edicija „Ideja”. Beograd, 1975.

stencije u vremenu, postalo je razdvojeno, raspolučeno — na slobodno vreme i neko drugo vreme. Koje je to slobodno vreme? Alternativno, upotrebljavaju se i termini „oslobođeno vreme” i „dokolica”. Da li su to samo sinonimi ili ova terminološka višeznačnost izražava i neke suštinske razlike i u tumačenju date pojave i u njenim stvarnim karakteristikama? Koje je i kakvo to drugo vreme, suprotno slobodnom vremenu? Naravno, jasno je da je reč o radnom vremenu, ali ovaj odnos između radnog i slobodnog vremena nimalo nije jednostavan. Sve ono što nije radno vreme nije istovremeno i u celosti slobodno vreme, kao što ni sve ono što pripada kategoriji rada nije neslobodno, nije prinudno. Tom linijom, linijom između društveno organizovanog rada i njegovog karaktera i ljudske potrebe da slobodno izabere vrstu rada i afirmiše svoja suštinska svojstva, upravo i ide najdramatičnije razgraničenje između ove dve sfere ljudske egzistencije u vremenu.

Ovu liniju autor knjige dosledno prati — sa jedne jasne marksističke pozicije. Konstatujući da je „granica između slobodnog vremena i proizvodne delatnosti određena klasnom pripadnošću”, Božović problem slobodnog vremena, u značenju koje danas za nas ima, pre svega povezuje sa pojavom industrijske revolucije, i to sa njenom zrelijom fazom. „Kapitalistički sistem je — naglašava on — sa stanovišta slobodnog vremena najizrazitija i najkarakterističnija faza u razvitku ljudskog društva do njegove pojave. Usled procesa mašinskog rada dolazi do sve izrazitijeg odvajanja fabričkog radnog vremena od vremena koje je unapred određeno za ostale aktivnosti.” Otuda je i svako razmatranje slobodnog vremena odvojeno od analize rada potpuno neprihvatljivo. Otuđeni rad rada i otuđeno slobodno vreme, koje nikada ne može da bude prava mera ljudske afirmacije. Stoga s pravom primećuje Jan Danecki, poljski teoretičar, da je „svojevrsna dogma” sociologije slobodnog vremena na zapadu kako se slobodno vreme proporcionalno tehničkom napretku sistematski povećava. On ukazuje na prestižnu funkciju slobodnog vremena u kapitalističkom društvu za sve društvene slojeve. Tako dolazi do onoga što je već Marks uočio, naima da kapital „na jednoj strani stvara slobodno vreme, a da na drugoj strani to slobodno vreme koristi za dopunski rad”, jer održavanje prestiža uvek zahteva više rada nego što ga obezbeđuje potrebno radno vreme.

Naravno, to ne znači da se problem slobodnog vremena u određenoj formi uopšte ne javlja pre industrijske revolucije i razvijenijih kapitalističkih odnosa. Od onog trenutka kada je došlo do društvene podele rada na klasnoj osnovi, po-

javio se i taj problem, samo što se u toj fazi i u kasnijim fazama razvoja društva slobodno vreme za jedne klase pojavljivalo kao manje ili više totalno slobodno vreme, a za druge kao potpuno odsustvo slobodnog vremena. U jednoj vrlo finoj „skici za istoriju slobodnog vremena” autor daje i jedan pregled refleksija o slobodnom vremenu i genezu same pojave. U najranijoj fazi, u primitivnim društvima, slobodno vreme se uglavnom izjednačavalo sa ceremonijama. Već u antičkom svetu nalazimo izmenjenu situaciju. Ona granica između slobodnog vremena i proizvodne delatnosti ovde je identična sa granicom između robova i gospodara, kao što je u feudalnom sistemu to granica između plemstva i sveštenstva i kmetova. Prema tome, svaka rasprava o slobodnom vremenu u tim periodima ljudske istorije mora da ima u vidu tu situaciju, naime da za predmet ima slobodno vreme vladajuće klase. Međutim, i u tim okvirima nastala su vrlo suptilna razmišljanja o suštini slobodnog vremena i njegovim osnovnim funkcijama, kako bi se to danas reklo. Ovim problemom u antici su se bavili oba velikana filozofske misli, i Platon i Aristotel. Govoreći o dokolici, Aristotel, na primer, ističe da je sposobnost da se dokolica dobro upotrebi, radi nekog cilja, osnova čitavog slobodnog života čovekovog. Ovim su se problemom u rimskom periodu bavili Epikur i Seneka, a u vreme Renesanse Rable, Montenj i Kampanela. Montenj je naglašavao da je stvaranje jednog ljudskog sveta teško i zamisliti bez plodnih iskustava nastalih u dokolici i samoći.

Vraćajući se, međutim, problemu slobodnog vremena u našem vremenu, neizbežno se vraćamo i različitim definicijama koje su date za ovu pojavu. Ova različitost definicija koliko je izraz kompleksnosti same pojave toliko je izraz različitih teorijskih pozicija pojedinih naučnika. Vrlina autora ove knjige je u tome što je kritičkoj opservaciji podvrgao definicije danas najpoznatijih sociologa slobodnog vremena, bez obzira na pravac, teorijsko stanovište ili zemlju kojoj pripadaju.

Mada je već termin *otium*, korišćen u latinskom jeziku u značenju dokolice, a u današnje vreme pogrešno tumačen kao besposličenje, ukazivao na vrlo značajnu dimenziju slobodnog vremena, kao na stanje duha, na kvalitet ličnosti, on savremenim sociolozima slobodnog vremena nije mogao da posluži kao jedini oslonac za valjanu definiciju, jer je gubio iz vida upravo jednu sociološku komponentu.

Tako su svi, ako tako može da se kaže, počinjali ispočetka, uzimajući u obzir sasvim drukčiju društvenu stvarnost od one koja je bila u antičko doba. Ali ni ta društvena stvarnost

savremenog doba nije u svemu identična, pa ni pokušaj da se na jedinstven način definiše, slobodno vreme nije moguć. Otuda, čak iako ne može da se govori o nekim posebnim školama ili pravcima, nailazimo na različite definicije slobodnog vremena i možemo da identifikujemo neke od najznačajnijih predstavnika u ovoj sociološkoj disciplini.

Među američkim sociolozima istaknuto mesto neosporno pripada Maksu Kaplanu, pa je stoga razumljivo da se i autor ove knjige zadržava na njemu sa potrebnom pažnjom. Po Kaplanu, slobodno vreme podrazumeva: a) antitezu radu kao ekonomskoj funkciji, b) prijatno iščekivanje i sećanje, c) minimum nedobrovoljnih obaveza koje društvena uloga povlači za sobom, d) psihološku percepciju slobode, e) blisku povezanost sa vrednostima kulture, f) uključivanje celokupnog opsega od nedoslednosti i nelogičnosti do vrednosti i odgovornosti, g) često, ali ne i obavezno, aktivnost prožetu igrom.

Osnovnu vrednost ove definicije, koja se, očigledno, temelji na američkom iskustvu, Božović vidi u povezivanju slobodnog vremena sa vrednostima kulture. Ali nastojanja Kaplana da da neke kriterijume za sadržaj slobodnog vremena, počev od potrebe za individualnošću, pa do indikatora posledica ponašanja, nailaze na ozbiljniju kritiku našeg autora. On u ovim kriterijumima otkriva nedoslednost i pragmatičnost jedne teorijske koncepcije, koja samo delimično može da se prihvati.

Drugo značajno ime, koje pripada evropskoj sociologiji, svakako je ime Žofra Dimazdijea. Njegova definicija slobodnog vremena je možda i najpoznatija. Po njemu, slobodno vreme, isključujući radne obaveze, isključuje i sve vrste drugih obaveza — porodičnih i društvenih. Po Dimazdijeu, „slobodno vreme je skup aktivnosti kojima se pojedinac po svojoj volji može potpuno predati”. On, istina, ističe tri značajne funkcije slobodnog vremena: (1) odmaranje, (2) razonodu i (3) razvitak ličnosti. Međutim, i pored prividne sveobuhvatnosti, kako kaže Božović, ova definicija i funkcije koje se navode prilično su sporne. Postavlja se pitanje prihvatljivosti klasifikacije osnovnih funkcija, posebno sa gledišta razvitka ličnosti. Radi se pre svega o shvatanju karaktera obaveza. U toj kritici pojma obaveza, autor se opravdano poziva na radove nekih poljskih i čehoslovačkih sociologa slobodnog vremena. Vredno je pažnje spomenuti Blanku Filipcovu, koja upravo otvara pitanje o karakteru, na primer, nekih porodičnih obaveza. Vaspitanje dece, vreme provedeno sa njima, spadali bi po Dimazdijeu u porodične obaveze.

To, međutim, može da bude i jedna od željenih aktivnosti u slobodnom vremenu, dakle vrednost slobodnog vremena.

Autor ove knjige ne zaobilazi ni sovjetske autore, mada oni, zbog nerazvijenosti ove discipline u Sovjetskom Savezu, ne nude neka originalnija rešenja. Mahom iz redova ekonomista, oni uglavnom probleme slobodnog vremena vide u antitezi ekonomskim funkcijama. Tako na primer, po Prudenskom slobodno vreme u socijalizmu predstavlja onaj deo vremena izvan rada koji „otpada” na školovanje, poboljšanje kvalifikacija, javnu aktivnost, odmor itd. Pojednostavljenost ovakvog shvatanja slobodnog vremena je očigledna. Drugi autor, S. G. Strumilin, nešto kompleksnije pristupa ovom problemu slobodnog vremena. On je izvršio sledeću kategorizaciju: (a) nužan rad — proizvodna aktivnost, rad kod kuće, putovanje do radnog mesta i nazad, nabavke i kupovine, (b) slobodan rad — samoobrazovanje i društvena aktivnost. Božović s pravom primećuje da ovi autori još uvek predočavaju obavezan rad i slobodno vreme kao suprotnosti, kao antipode.

Završavajući ovaj pregled i kritičku ocenu iznetih definicija, autor knjige postavlja neka značajna pitanja. Prvo, on se pita da li je moguće realizovati totalni pojam slobodnog vremena koji bi bio vrednosno neutralan. Njegov odgovor je negativan. On dalje zaključuje da se mora zaobići svaka definicija koja bi imala pretenziju da korespondira sa atributima nad-socijalnog, nadistorijskog. Po njemu, „slobodno vreme predstavlja vid egzistencije koja je dobrovoljno odabrana kao najbolji način čovekove samorealizacije”.

Polazeći od jedne takve definicije, Božović u slobodnom vremenu vidi osnovne pretpostavke za kulturu, shvaćenu i kao stvaralački čin i kao učešće u različitim vidovima kulturnog života, a pre svega kao čin izgrađivanja i obogaćivanja čovečje ličnosti.

U ovom delu svojih razmatranja problematike slobodnog vremena, autor na prvom mestu podvrgava kritici jednu praksu korišćenja slobodnog vremena koja se izdaje za ostvarivanje kulturnih ciljeva, odnosno zadovoljavanje kulturnih potreba, a to u stvari nije, jer se radi o otuđenom slobodnom vremenu, pa shodno tome i o otuđenom učešću u tzv. kulturnim aktivnostima. On kritikuje teoriju rasonode kao kompenzaciju za unesrećeni život, insistirajući na tome da je rasonoda deo jedinstvene životne celine. „Umetnost življenja”, po njemu, jedna je i nedeljiva. Međutim, upravo je ta „umetnost življenja” izgubljena, jer se ljudi, kako kaže

Adorno, svode na stepen nesvesnog, a veliki deo kulturne proizvodnje ima za cilj učvršćivanje i oblikovanje postojećeg. Sa te tačke gledišta, Božović kritikuje karakter identifikacije i adaptacije ličnosti u okvirima masovne kulture. Radi se o tome da takva identifikacija ukida mogući otpor ličnosti prema egzistenciji imaginarnog.

S druge strane, povezujući slobodno vreme sa drukčijim vrednostima kulture i sa izmenjenim karakterom rada, Božović vidi jednu sasvim novu perspektivu oslobađanja slobodnog vremena, kulture i ljudske ličnosti. „Čeo prostor slobodnog vremena — kaže on — javiće se u punoj problematičnosti kada većina ljudi počne živeti izvan naviknutih principa efikasnosti i principa korisnosti koji se vezuju za društveno potreban rad.” Dakle, u ovoj perspektivi slobodno vreme više nije antipod radu, već prostor u kome će se radne aktivnosti, slobodno izabrane, skladno dopunjavati sa svim ostalim aktivnostima. Naravno, onda se i problemi kulture i kulturnih potreba takođe javljaju u sasvim novom svetlu. Kultura za ličnost neće više biti nešto spoljašnje, a za stvaraoce nešto nametnuto. Autor, vrlo dosledno, oslobađanje kulture sagledava u dvostrukom smislu. To isto-vremeno mora da bude oslobađanje stvaralaštva i konstituisanje novih kulturnih potreba. „Pad velikog broja tradicionalnih vrednosti i duboki mentalni preokret čoveka našeg vremena, praćeni snagama kulturnog razvoja koje teže univerzalizaciji i uniformnosti racionalno organizovanog društva — stavlja ljudsko iskustvo i društvenu praksu pred potrebu obnavljanja uslova u kojima bi došlo do odbrane kulturnog stvaralaštva i njegovog integriteta.” Što se tiče kulturnih potreba, autor ih prepoznaje kao vrednost koja će bitno uticati na čovekov preobražaj. Kulturno formiranje se, po njemu, sastoji u tome da se ljudi nauče da razmišljaju, da tragaju za istinom i da teže ostvarenju lepog.

Treba na kraju, pre jedne opštije ocene, reći da autor ove knjige oslobađanje rada, kulture i čoveka u perspektivi jednog drukčijeg ljudskog vremena ne vidi kao automatski proces, koji će brzo i lako dovesti ljudsko društvo do željenog cilja. On posebno naglašava da jačanje društvene svojine, iako početna pretpostavka, ne dovodi odmah do „skoka u carstvo slobode”. „I posle toga, kaže on, ostaje dug, mukotrpan i neizvestan put do celovitog čoveka koji će se univerzalno, slobodno i stvaralački odnositi i prema svome radu i prema svojoj stvarnosti.”

Ovakve knjige su neosporno dobro došle, jer obogaćuju naše saznanje i, kao što rekosmo na

početku, popunjavaju jednu prazninu u teorijskoj literaturi posvećenoj ovom problemu. Možda bi se autoru mogle staviti i određene primedbe, pre svega na onaj deo razmatranja o kulturi i slobodnom vremenu, jer je mogao da koristi i neke rezultate empirijskih istraživanja i da svoju kritiku postojeće prakse poveže sa konkretnim primerima učešća u kulturnom životu i načina korišćenja slobodnog vremena. Treba, međutim, uvek imati u vidu da postoji jedan osnovni koncept koji određuje karakter neke knjige. U ovom slučaju, autor se zadržao na određenom nivou apstrakcije i u okviru takvog koncepta bio dosledan. Ne treba ponavljati sve vrednosti knjige, jer je to dovoljno jasno iz ovog osvrta, ali ipak treba naglasiti da se među tim vrednostima izdvajaju celovito shvatanje slobodnog vremena, isticanje slobode i stvaralaštva kao osnovnih vrednosti slobodnog vremena i prirodno povezivanje kulture i slobodnog vremena.

MATE ZLAMALIK